

Л.П. Журавльова

ПСИХОЛОГІЯ ЕМПАТІЇ

Монографія

Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2007

ББК 88.37 + 88.2

Ж 91

УДК 159.92:37.03 + 591.5

ББК 88.37+88.2

ББК 88.37+88.2
Ж 91
УДК 159.92:37.03+591.5

Рецензенти:

- Е. Л. Носенко,** член-кореспондент АПН України,
доктор психологічних наук, професор;
- В.К. Калін,** доктор психологічних наук, професор;
- О.П. Саннікова,** доктор психологічних наук, професор.

**Рекомендовано до друку вченою радою Південноукраїнського
державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського
(протокол № 4 від 29 листопада 2007)**

Журавльова Л.П.

Ж91 Психологія емпатії: Монографія. – Житомир: Вид-во
ЖДУ ім. І. Франка, 2007. - 328 с.

ISBN 978-966-485-009-1

Книга є першим у вітчизняній науці розгорнутим монографічним дослідженням психології емпатії. Розглянуто методологічні підходи до вивчення емпатії, представлено її авторську теорію. Досліджено природу, розвиток, структуру, механізми, форми, типи емпатії, а також систему детермінуючих факторів цього феномена.

Читач зможе зрозуміти, яку роль відіграє емпатія в ситуації морального вибору, пошуку сенсу життя, гармонізації стосунків з оточуючими, вихованні дітей, професійному успіху.

Для науковців, психологів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

ББК 88.37 + 88.2

ISBN 978-966-485-009-1

Журавльова Л.П., 2007

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Ч А С Т И Н А 1.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМПАТІЇ.....	9
1.1. Історичний огляд та сучасний стан дослідження емпатійних явищ	10
1.2. Методологічні засади дослідження емпатії людини... 18	
1.3. Переживання як змістовна основа емпатійних процесів.....	31
Ч А С Т И Н А 2.	
СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ ЕМПАТІЇ.....	39
2.1. Структура та психологічні механізми динаміки натуральної й особистісно-сміслової емпатії.....	40
2.2. Особливості функціонування трансфінітної емпатії... 60	
2.3. Класифікація емпатійних відносин	68
Ч А С Т И Н А 3.	
ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ І ДИНАМІКИ ЕМПАТІЙНИХ ЯВИЩ У ФІЛОГЕНЕЗІ.....	81
3.1. Еволюційний розвиток елементарної емпатії.....	83
3.2. Механізми ситуативного розвитку елементарної емпатії. 96	
3.3. Онтогенетичний розвиток елементарної емпатії тварин.....	102

Ч А С Т И Н А 4.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОНТОГЕНЕЗУ

ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ	115
4.1. РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ В НЕМОВЛЯЧОМУ ВІСІ.....	117
4.2. ДИНАМІКА ОСОБИСТІСНО-СМИСЛОВОЇ ЕМПАТІЇ В ДИТЯЧОМУ ВІСІ	132
4.3. ОСОБЛИВОСТІ ЕМПАТІЙНИХ ВІДНОСИН ДІТЕЙ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІСІ	143
4.4. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ	157
4.5. ЕМПАТІЯ В АКМЕОГЕНЕЗІ	168

Ч А С Т И Н А 5.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ

ДЕТЕРМІНУЮЧИХ ФАКТОРІВ ГЕНЕЗИСУ ЕМПАТІЇ..... **184** |

5.1. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОПІЧНИХ КОРЕЛЯТИВ ЕМПАТІЇ	184
5.2. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМПАТІЇ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ	198
5.2.1. ЕМПАТІЯ І САМОВІДНОШЕННЯ	199
5.2.2. ЕМПАТІЯ І Я-КОНЦЕПЦІЯ.....	209
5.2.3. ЕМПАТІЯ І САМОТНІСТЬ	217
5.3. ЕМПАТІЯ І ЦІННІСНО-ПОТРЕБОВА СФЕРА	235
5.4. Сім'я як ВАГОМИЙ КУЛЬТУРОГЕННИЙ ФАКТОР АКТУАЛІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ	247

Ч А С Т И Н А 6.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ

ОСОБИСТОСТІ **263** |

6.1. Молодший шкільний вік - сензитивний ПЕРІОД ДЛЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ.....	264
6.2. РОЗВИТОК ЕМПАТІЙНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	267
6.3. ЗАКРІПЛЕННЯ ВИЩИХ РІВНІВ ЕМПАТІЙНИХ ВІДНОСИН У СОЦІАЛЬНОМУ ДОСВІДІ ДІТЕЙ	281
ВИСНОВКИ.....	292
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	300

ВСТУП

Людина у своєму духовному розвитку пройшла тривалий і надзвичайно складний шлях. Виразником рівня людського духу у цьому розвитку завжди була, насамперед, моральна свідомість в її найгуманніших, історично прогресивних виявах. Сьогодні проблема моральної природи людини вийшла на потребу широкого гуманістичного осмислення, оскільки вона, як ніколи раніше, тісно пов'язана з проблемою майбутнього людства.

Духовне відродження України неможливе без гуманізації всіх сфер суспільного життя, фактичного, а не декларативного ставлення до людини як самоцінності, як до істоти, яка втілює в собі нескінченні потенції роду «людина». У наш суперечливий час, коли у суспільстві відбувається переосмислення загальнолюдських понять і цінностей, коли людина постає як неповторна індивідуальність, а не засіб чи річ, як суб'єкт, а не об'єкт, дихотомії «Добро - Зло», «Духовність - Прагматизм», « Я - Інший (Він)» набули особливої актуальності.

На перший погляд, проблема дихотомії «Добро – Зло» суто етична. Справді, протягом сторіч на науковому рівні її прагнули вирішити, переважно, філософи й етики (Аристотель, Платон, Р. Декарт, Б. Спіноза, М. Монтень,

Ф. Гегель, І. Кант, Л. Фейєрбах, Ф. Ніцше, К. Маркс, М. Бердяєв, В.С. Соловйов, П.О. Кропоткін, В.П. Ефроїмсон, Ю.В. Согомонов та ін.). Проте у зв'язку з тим, що носієм добра і зла, морального і духовного розвитку є людський індивід, етики не могли обійтися без залучення тією чи іншою мірою психологічних аспектів цих феноменів.

У психологічних дослідженнях проблема добра і зла, духовності і бездуховності, альтруїзму й егоїзму репрезентується, в основному, у вивченні моральної свідомості (О.І. Кульчицька, Р.В. Павелків, Л. Kohlberg та ін.), особистості як суб'єкта вільної моральної дії (І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.И. Боришевський, І.В. Суботський та ін.), особистості як суб'єкта власного життєвого світу (Т.М. Титаренко), дослідженні емоційної зрілості особистості (О.Я. Чебикін), процесів життєвого самовизначення, пошуку его-ідентичності (Е. Еріксон, І.С. Кон), самоактуалізації (А. Маслоу), само-реалізації (К. Роджерс), трансцендентального суб'єкта (В.С. Братусь, Л.І. Воробйова, В.А. Петровський, В.І. Слобод-чиков, Є.І. Ісаєв, Л.С. Рубінштейн, Е. Фром та інші) тощо.

Ці дослідження репрезентували розгляд психологічною наукою низки категорій, які ще в недавньому минулому вважалися абстрактно-філософськими і параідеалістичними чи парапсихологічними. Емпатія, трансцендентність, віра, душа, духовність, життєвий світ, Універсум стали першими ланками категоріального ланцюжка.

Таким чином, проблема емпатії, її місце в системі цінностей, структурі моральної свідомості й особистості загалом почала хвилювати не тільки філософів-етиків, а й психологів. Існує низка численних досліджень, у яких емпатія розглядається як умова розвитку моральної свідомості (Л.І. Божович, Т.І. Коннікова, І.Д. Бех), механізм просоціальної поведінки (Т.П. Гаврилова, А.В. Соломатіна й ін.) та самотрансцендентності людини (В.А. Петровський, К. Роджерс). Проникнення в стан іншої людини, розуміння її внутрішнього світу, співпереживання і співчуття їй є необхідною умовою формування толерантної, гуманістично спрямованої, активної і діяльної особистості. Проте, незважаючи на свою досить тривалу історію (в рамках

філософських дисциплін проблема емпатії розглядалася ще в минулому столітті), дослідження в цій царині залишаються розрізненими, суперечливими і не мають єдиної завершеної цілісної теорії. Ця психологічна сфера характеризується різноманітністю теоретичних підходів до предмета, який вивчається, відсутністю єдиних критеріїв розробки спеціальних методик і методичних прийомів його дослідження.

На наш погляд, розгляд емпатії як системного ієрархічного утворення, що може детермінувати як асоціальну, так і просоціальну поведінку, допоможе суто з психологічного погляду підійти до розв'язання проблеми ра і зла. Дослідження емпатійних процесів в еволюційному (функціонування і взаємозв'язок інстинктів боротьби за існування, взаємодопомоги і спілкування у тваринному світі), онтогенетичному (особливості й закономірності емпатійного розвитку на різних вікових пах, його умови і чинники), особистісному (місце емпатії у структурі особистості), соціокультурному (роль сім'ї, емпатійності вчителя в емпатійному розвитку дитини, емпатія і досягнення успіху в професійній діяльності) та буттєво-духовному (трансфінітна емпатія) планах дає можливість розглядати становлення особистості, її самості, амосвідомості, життєвого і професійного самовизначення залежно від наявності тих чи інших форм прояву емпатійності (співпереживання, співчуття, співрадість, альтруїзму, індиферентності, садизму і т.п.). Стан розвитку емпатії людини визначається, насамперед, її спрямованістю емпатійними відносинами, високий рівень яких передбачає сензитивність до внутрішнього світу іншої людини, зрмованість альтруїстичних якостей особистості та її готовність до відповідної поведінки. Розгляд об'єкта емпатії функції емпатійності її суб'єкта та емпатогенної ситуації дає можливість оптимізувати навчально-виховний процес, розробити нові технології виховання, завдяки яким можна було б конструктивно реалізовувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію педагога і вихованця.

Знання механізмів розвитку емпатії, її індивідуально-психологічних корелятивів, гендерних особливостей дозволить керувати моральним розвитком особистості, допомагати їй у гармонізації життєвого і професійного самовизначення, міжособистісних стосунків, а загалом гуманізувати суспільні відносини, наповнити декларативні загальнолюдські ідеали реальним змістом.

Значущість і недостатня розробленість зазначених аспектів проблеми емпатії обумовили загальну спрямованість нашої роботи на дослідження процесу емпатійного розвитку особистості як особливого способу оволодіння нею власним життєвим світом, що є сукупністю її внутрішнього і зовнішнього світів, в останньому з яких домінує положення займає внутрішній (феноменальний) світ іншої людини.

Автор не претендує на остаточне розв'язання всіх питань, пов'язаних з емпатією. Як відомо, деякі з них належать до категорії «вічних» і не мають однозначних відповідей. Як усе вічне, вони є актуальними у будь-який час. Однак існують періоди, коли ці питання постають з особливою гостротою. На наш погляд, такий період настав. Ми плекаємо надію, що запропонована теорія емпатії допоможе розв'язати окремі проблеми сучасного людинознавства.

Автор висловлює глибоку подяку академіку О.Я. Чебикіну за консультації та цінні поради в процесі написання монографії.

Щиро дякую члену-кореспонденту АПН України Е.Л. Носенку, професорам В.К. Каліну та О.П. Санніковій за розуміння і підтримку обраного напрямку роботи.

Висновки

Емпатія - особлива форма психічного відображення суб'єктом (емпатуючим) об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом суб'єкта (емпата). Суть емпатії полягає у відображенні суб'єктом емпатії переживань емпата і трансформації цих пережив, у власні.

Гене́за емпатії обумовлена механізмом емоційного - переми́кання з емоцій емпата на емоції емпатуючого. Гене́зис емпатійного процесу обумовлений, множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних переживань: переми́кання з переживань емпата (обекта емпатії) на переживання емпатуючого (суб'єкта емпатії) і знову — на переживання емпата і т.д. Емоційне переми́кання, яке виникає внаслідок первинного споглядання емпатогенної ситуації, забезпечує одну і ту ж модальність переживань об'єкта і суб'єкта. У результаті подвійного емоційного переми́кання модальність переживань емпатуючого може змінити свій знак на протилежний стосовно переживань емпата. В основі множини подвійних переми́кань лежить функціонування системи скоординованих процесів емоційного зараження, первинної і вторинної оцінки ситуації, ідентифікації, наслідування, особистісної і моральної рефлексії, когнітивної та емоційної децентрації актуалізації установок, антиципації.

Таким чином, множина механізмів подвійного переми́кання є складною функціональною системою, яка

забезпечує різномодальне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта. Різномодальне реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію є умовою біполярного розвитку емпатійного процесу - як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки. У зв'язку з цим множину механізмів подвійного емоційного перемикавання доцільно назвати біполярним соціально-перцептивним оператором (БСПО).

Біполярний соціально-перцептивний оператор обумовлює стадіальний, біфуркаційний (розгалужений) розвиток емпатійного процесу. Кожна із стадій (фаз) процесу може бути нестійкою і в результаті чергового перемикавання повернутися на попередню стадію, після чого емпатійний процес обірветься. За стійкості певної фази процесу породжується неоднорідна множина трансформованих переживань, які залежно від актуалізованих механізмів обумовлюють продовження розгортання емпатійного процесу чи припиняють його на цій фазі.

Емпатія є цілісним ієрархічно структурованим, багатовимірним утворенням. Відображення переживань та їх трансформація може бути різної міри складності і відбуватися на відповідних рівнях: неусвідомленому (фізіологічному), частково усвідомленому (психофізіологічному), усвідомленому (соціопсихологічному) і надсвідомому (духовному).

На фізіологічному рівні, як правило, відбувається споглядання і сприймання емпатогенної ситуації, зараження емоціями емпата.

На психофізіологічному - ідентифікація суб'єкта емпатії з її об'єктом, наслідком чого є переживання суб'єктом емпатії емоцій, ідентичних емоціям емпата (співпереживання). В умовах соціального контролю або ж у результаті актуалізації досвіду спостережень за відповідною поведінкою референтних осіб та наслідування такої поведінки співпереживання може спонукати до сприяння, допомоги об'єкту емпатії.

На соціопсихологічному рівні суб'єкт емпатії переживає з приводу почуттів, переживань іншого у формі співчуття співраді, заздрості чи злорадності, будує моделі поведінки сприяння чи протидії, реалізує ці моделі.

На духовному рівні досягаються смислові, екзистенційні: утворення емпатії і відчуються його вершинні, містичні переживання. Відбувається це у вигляді надчування вершинних переживань, трансперсонального спілкування альтруїзму, самопожертви, садизму (за патологією).

Враховуючи багаторівневість емпатійних явищ, доцільно розглядати нижчий (натуральний, або елементарний) і вищий рівні розвитку емпатії (особистісно-смислової та трансфінитної).

Нижчий рівень розвитку емпатії має умовно-безумовнорефлекторний характер і має в основі біологічні чинники (генотип індивіда). Механізмами елементарної (натуральної) емпатії є емоційне зараження (емоційний резонанс - у тварин), орієнтовно-дослідницький рефлекс ідентифікація (синтонія).

Особистісно-смислова емпатія має соціогенний характер емоційне перемикає має більш-менш соціально-смислове (ціннісне) опосередкування (норми, цінності, ідеали, значення, установки). У зв'язку з цим особистісно-смислова емпатія підлягає довільній регуляції, має культурогенний (виховний) характер і розвивається в процесі соціалізації. Дитина, відображаючи переживання дорослих, однолітків ставлення до навколишнього світу та інших людей, пізнає реальну дійсність, вибудовуючи при цьому суб'єктивні аксіологічні системи.

Трансфінитна емпатія має трансцендентний характер. Вона обумовлюється неадаптивною активністю особистості, основі якої лежить домінування системи пошуку активації нервової системи людини.

Емпатія як системне утворення водночас є структурним елементом більш складних метасистем «суб'єкт - суб'єкт», «суб'єкт - об'єкт», «суб'єкт - природа». Емпатійність у таких системах проявляється у вигляді відносин.

Емпатійні відносини класифікуються за різними критеріями, а саме: від рівня психічного відображення; складності механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу; феноменальних характеристик об'єкта сприймання; реальності об'єкта, що сприймається; типу соціальних перцептів; модальності емоційного перемикавання; конгруентності переживань і поведінкових реакцій; просторово-часової спрямованості переживань суб'єкта емпатії; інтенсивності функціонування конативних компонентів.

Залежно від рівня психічного відображення розрізняємо:

- елементарні емпатійні відносини;
- особистісно-сміслові емпатійні відносини;
- трансцендентні емпатійні відносини.

Залежно від складності механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу, розрізняємо вісім рівнів емпатійних відносин:

- нульовий рівень — нульові емпатійні відносини;
- перший рівень - індиферентні емпатійні відносини;
- другий рівень - егоцентричні емпатійні відносини;
- третій рівень - суб'єктноцентричні емпатійні відносини;
- четвертий рівень - дієві емпатійні відносини;
- п'ятий рівень - суб'єктні дієві емпатійні відносини;
- шостий рівень - діалогічні емпатійні відносини;
- сьомий рівень - дієві трансцендентні емпатійні відносини.

Від феноменальних характеристик об'єкта сприймання виділяємо такі типи емпатії:

- емпатійні відносини з живими об'єктами:
 - homoемпатійні відносини;
 - зооемпатійні відносини;
 - фітоемпатійні відносини.
- квазіемпатійні відносини (з антропоморфозованими об'єктами).

Залежно від реальності об'єкта, що сприймається, розрізняємо:

- реальні емпатійні відносини;
- віртуальні емпатійні відносини (потенційно можливі);
- інтерсуб'єктивні (уявні, реально неможл. фантастичні).

Залежно від типу соціальних перцептів, які сприй суб'єкт емпатії, розрізняємо наступні відносини:

- моносуб'єктні емпатійні відносини;
- інтерсуб'єктні емпатійні відносини (емпатії відносини з будь-якою спільнотою, групою, до якої належить емпатуючий);
- групоцентричні емпатійні відносини;
- родинні емпатійні відносини (кровноспоріднені);
- родові емпатійні відносини;
- духовні емпатійні відносини;
- універсальні емпатійні відносини.

Модальність емоційного перемикавання зумовлює виділення:

- власне емпатійних відносин;
- антиемпатійних відносин.

Від конгруентності переживань об'єкта і суб'єкта емпатії і поведінкових реакцій останнього розглядаємо:

- консонансні емпатійні відносини;
- дисонансні емпатійні відносини.

Залежно від просторово-часової спрямованості переживань суб'єкта емпатії розглядаємо наступні відносини:

- ретроспективні емпатійні відносини;
- симультантні (перцептивні) емпатійні відносини;
- антиципуючі емпатійні відносини.

За інтенсивністю функціонування конативних компонентів в емпатійному процесі диференціюємо емпатії відносини на:

- пасивні;
- дієві.

Виділені типи емпатійних відносин не ізольовані од від одного, їм властива когерентність, тобто внутрішні зв'язки.

У філогенезі емпатія виникла як засіб оптимізації сукупної пристосованості особини, від якої залежить виживання не лише її нащадків, а й близьких родичів. Така пристосованість сприяла позитивній адаптації тварин, збільшенню чисельності нащадків і, як наслідок, більш високій вірогідності виживання цього роду порівняно з тими, у яких не закріпилося емпатійне відображення емоційного стану іншої особини.

Механізмом філогенетичного розвитку емпатії у тварин була поява емпатійної установки — установки на емоційне сприймання інших особин і, зокрема, їх суб'єктивних переживань. Умовою її розвитку були механізм імпринтінгу і така якість психіки, як пристрасність, здатність до хвилювання.

Механізмами ситуативного розвитку натуральної емпатії є емоційне зараження, орієнтаційний рефлекс, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс. Онтогенетичний розвиток натуральної емпатії обумовлюють наuczіння за механізмом імпринтінгу, оперантне і вікарне наuczіння.

Розвиток натуральної емпатії в онтогенезі має ряд закономірностей: ускладнення структури та якості емпатійного відображення, незмінність модальності переживань суб'єкта й об'єкта емпатії, зростання опосередкованої ролі розсудливої діяльності в розвитку емпатійних відносин.

В онтогенезі людини емпатія розвивається від елементарних форм до складноструктурованого системно-цілісного утворення. Основними формами онтогенетичного розвитку емпатії людини є такі: натуральна, особистісно-смилова та трансфінітна. Її функції: спонукальна, пізнавальна, комунікативна, адаптивна (адаптаційна), аксіологічна, регулятивна, смислоутворююча.

Для нижчих форм емпатії людини характерна перцептивна орієнтація. За вищих форм емпатії з'являються ретроспективні й антиципуючі емпатійні реакції, що розширює часовий діапазон емпатійного реагування як у минуле, так і в майбутнє. Онтогенетичний розвиток вищих форм емпатії визначається культурно-історичними і

субкультурними формами соціалізації людини, тим, які цінності і значення надаються емпатійним суспільством загалом і субкультурами, до яких належить людина: соціальним санкціонуванням або засудженням емпатійної поведінки, ідеологічними, етичними і політичними системами, що панують у суспільстві.

Спостерігається наступна закономірність онтогенетичного емпатійного розвитку людини: в осіб, які «нормальну лінію розвитку» особистості, здатність до актуалізується ще немовлям і розвивається у процесі становлення особистості. Завдяки життєвому самовизначенню, самоактуалізації, самореалізації такі особи оволодівають вищими рівнями особистісно-сислової емпатії. Прояв суб'єктноцентричного та дієвого рівнів емпатії відносин є передумовою для спонтанного розвитку потреби в благополуччі іншої людини. Водночас розширюється спектр об'єктів емпатії та її форм. Розвивається готовність до трансфінитної емпатії (духовний рівень). За умови наявності тенденції до аномальної лінії розвитку особистості емпатія не розвивається вище психофізіологічного рівня або проявляється у вигляді антиемпатійних чи дисонсних: емпатійних відносин на психосоціальному рівні.

Емпатія є інтегративною якістю особистості. Вона має взаємозв'язок з її індивідуально-типологічними особливостями (чутливістю нервової системи, розвитком її сигнальної системи, емоційною лабільністю, невротичністю депресивністю, реактивною агресивністю, фемінінністю – маскулінністю, жорсткістю - чутливістю, емотивністю демонстративністю, екзальтованістю, соціальним типом особистості), самосвідомістю (самооцінкою, самовідносини самотністю, Я-концепцією, самовизначенням) та спонукальною сферою (потребами, цінностями, спрямованістю).

Емпатія є засобом соціалізації й адаптації суб'єкта до навколишнього середовища, а також необхідною умовою гармонійного розвитку особистості. Емпатійність є необхідним елементом професіограми особистості соціономічних

професій. Емпатійне ставлення до дітей батьків та вчителів як представників основних інститутів соціалізації є визначальним фактором конструктивного розвитку підростаючої особистості.

Наукове видання

ЖУРАВЛЬОВА Лариса Петрівна

ПСИХОЛОГІЯ ЕМПАТІЇ

Монографія

Дизайн обкладинки *С.М. Горобця*

Технічний редактор *АЛ. Бездітно*

Коректор *Г.І. Гримашевич*

Оригінал-макет *В.П. Журавльова*

Комп'ютерний набір *С.Є. Виговського*

Підписано до друку 21.12.07. Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 19.0.
Обл. вид. арк. 14.3. Друк різнографічний. Зам. 338. Наклад 500.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ЖТ № 10 від 07.12.04 р.
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua